

Conceptele-cheie „Biserică” și „Unire” în actele fundamentale ale școlilor de la Blaj (1754)

IACOB MĂRZA

Abordarea câtorva probleme din gândirea social-politică din Transilvania veacului Luminilor, cu ajutorul unor *concepte-cheie*, cum sunt *Biserică* și *Unire*, prin raportarea specială la actele fundamentale ale școlilor din Blaj (toamna anului 1754), în spiritul unei formule științifice moderne, spre care se îndreaptă și istoriografia românească¹, ne asigură o mai bună percepție a momentului cultural respectiv dar și demitizarea lui². Dacă acceptăm ideea după care *conceptele-cheie* din vocabularul social-politic al unei epoci - Cum este veacul Luminilor în Transilvania! - sunt vectori ai evoluției societății³, atunci abordarea termenilor propuși, *Biserică* și *Unire*, ne trimite, pentru început, la momentul cultural, bisericesc și politic al întemeierii școlilor Blajului, pe firul coordonatele generale ale învățământului din Transilvania iluministă⁴.

¹ Vezi, în acest sens, Klaus Bochmann, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, Akademie Verlag, 1979; Laura Stanciu, *Orientări în discursul istoric. Aspecte semantice. O propunere pentru istoria Transilvaniei*, Alba Iulia, „Aeternitas”, 2005; Ana Maria Roman-Negoi, Iacob Mărza, Laura Stanciu, *The Archaeology of Words. A Bird's Eye View into the Historical Texts in Transylvania (the 18th Century)*, în *Themes in European History, Essays from the 2nd International Conference on European History*. Edited by: Michael Aradas and Nicholas C. J. Pappas, Athenas, 2005, p. 371-281; Victor Neumann, *Istoria conceptuală și deconstrucția limbajelor social-politice românești*, în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologice a Academiei Române*, Seria IV, Tom XXXII, 2008, p. 179-191.

² Cf., de pildă, lucrările de la *Internationale Konferenz Grundbegriffe der rumänischen sozial-politischen Sprache*, organizată de Universitatea de Vest din Timișoara și RWTh Aachen University, Timișoara, 23-27 septembrie 2009.

³ Vezi, mai ales, comunicările Laurei Stanciu, *Die Begriffe „Vaterland” und „Patriotismus” in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert: eine vergleichende Perspektive*, respectiv Iacob Mărza, *Die Bedeutung des Begriffes „Erziehung” im sozialpolitischen Denken in Siebenbürgen zur Zeit der Aufklärung*, prezentate la sus-numita Conferință.

⁴ A se consulta, pentru cadrul general, mai ales: Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, „Lumina”, 1944; idem, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, București, Edit. Did. și Ped., 1971; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, București, Edit. Did. și Ped., 1966; *Istoria învățământului din România. Vol. I (de la origini până la 1821)*. Coordonator: Acad. Ștefan Pascu, București, Edit. Did. și Ped., 1983; Iacob Mărza, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, „Dacia”, 1987; idem, *Etape și momente din istoria învățământului în Transilvania (sec. XVIII-XIX)*, Sibiu, „Imago”, 2002; idem, *École et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)*. Traduction Rodica Chira et Doina Pușcău, Cluj-Napoca, „CET”, 2005; I. Albulescu, *Histoire de la pensée et de la pratique pédagogiques roumaines*. Traduction Andreea-Flavia Hopârțan, Adina Oltean, Mălina Hîlmă, Cluj-Napoca, „CET”, 2006.

Curtea de la Viena a urmărit, cu ajutorul școlii și-a culturii, care îndeplineau indiscutabile funcții politice și de stat, să-și consolideze dominația asupra provinciei Transilvaniei, care ocupa un loc de sine stătător în configurația Imperiului habsburgic. Suita de măsuri organizatorice, trasată la nivel aulic și regional, urmărea, începând cu *Allgemeine Schulordnung* (1774), datorată lui Ignaz Felbiger și planul de reformă redactat de Gratian Marx (1775), continuând cu *Ratio educationis* (1777) și *Norma regia* (1781) și sfârșind cu a doua *Ratio educationis* (1806), să transforme școala într-un instrument administrativ și politic. Afirmatia „Die Schule ist und bleibt ein Politikum”, atribuită Împărătesei Maria Tereza are, socotim, acoperire istorică!

Întemeierea școlilor românești de la Blaj (în toamna anului 1754) a fost moment cardinal în evoluția învățământului din Transilvania Luminilor, drept rezultat al unor interese aulice pragmatice și al programului politic și cultural de emancipare națională, trasat de curajosul Vlădică Inochentie Micu-Klein (1700-1768), concretizat în timpul Episcopului Petru Pavel Aron (1709-1764), în condițiile în care mai funcționa, la scara Principatului, sistemul *Unio trium nationum*. Evenimentul trebuie raportat la dezvoltarea sensibilă a învățământului românesc, în contextul politicii educaționale promovate de absolutismul luminat, respectiv de reformismul iosefinist⁵, ca urmare a înființării Comisiei aulice de învățământ (1766), călăuzită de principiile lui Wenzel Anton Kaunitz.

Nu trebuie scăpată din vedere nici semnificația culturală, bisericească și politică a deschiderii școlilor de la Blaj, drept consecință a politicii reformiste a Împăratului Carol al VI-lea, urmărind întărirea Unirii religioase cu Biserica Romei, ca o măsură suplimentară de consolidare a controlului asupra Principatului Transilvaniei⁶. Școlile Blajului au fost, chiar în această etapă, un veritabil instrument, din acest punct de vedere! În fond, astfel de direcții politice vor fi continuate de Maria Tereza și Iosif al II-lea, în raport direct cu stringenta nevoie a stadiului managerial și cultural, în care se aflau Biserica Română Unită și liderii ei. Era o etapă în care, pe de o parte, școlile trebuiau să

⁵ Vezi Iacob Mârza, *Coordonnées de l'enseignement roumain de Transylvanie à l'époque des Lumières*, în *Transylvanian Review*, I, 1, 1992, p. 127-135; idem, *Das rumänische Schulwesen im Zeitalter der Aufklärung auf Komitatsboden und auf Königsboden*, în *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*. Herausgegeben von Walter König, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1996, p. 205-215; idem, *Aspekte der staatlichen Kontrolle in Siebenbürgen im Zeitalter der Aufklärung. Das Beispiel der rumänischen Schulen*, în *Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650-1850*. Edité par Marie-Elizabeth Ducreux et Martin Svatoš, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005, p. 99-104.

⁶ Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, p. 173-197; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, p. 207-230 sqv.; Iacob Mârza, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, p. 47-57, 58-78; idem, *École et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)*, p. 44-82.

contribuie la formarea unei pături de intelectuali (preoți, profesori, funcționari ș. a.), care să continue activitatea culturală și politică a lui Inochentie Micu-Klein, Petru Pavel Aron ș. a. și, pe de altă parte, instituțiile urmau să educe cetățeni devotați, instruiți și folositori stăpânirii habsburgice, ca să slujească, de fapt, interesele aulice în această parte a Imperiului⁷.

În prelungirea unor preocupări de la *Alma Mater Apulensis*, de cercetare și valorificare a vocabularului politic iluminist în Transilvania (secolele XVII-XIX) dar și de valorizare a dinamicii gândirii politice (din același spațiu geopolitic și perioadă istorică)⁸, abordăm, de data aceasta, conceptele-cheie *Biserică* și *Unire* în actele fundamentale ale școlilor din Blaj. Este vorba de texte sugestive și pline de conotații cultural-politice, educaționale dar și teologice, în raport direct cu scopurile aulice și local-bisericești ale complexului școlar: 1) *Publicarea școalelor ce s-au dat în Blaj la a[nul] 1754 octombrie 11 zile*; 2) *Rânduiala cinstiților ieromonahi și a școalelor ce s-au rânduit să fie în mănăstirea Sfintei Troiță în Blaj*; 3) *Rânduiala învățătorilor și traptăzitelor până la altă rânduială a noastră*; 4) *Înștruție pentru examenul clericilor*; 5) *Înștruție pentru cuprinderea grămaticilor*⁹. Aceste texte sunt acte oficiale, cu destule clișee și steriotipii semantice, emane de cancelaria Episcopiei Greco-Catolice în toamna anului 1754, în care lumea preocupărilor culturale și politice ale fondatorului, chiar cele referitoare la *Biserică* și *Unire* trebuie înțeleasă în congruență cu năzuințele societății românilor ardeleni în contextul epocii Luminilor, dar și având în vedere unele principii naturale și istorice, tipice pentru același veac din istoria Principatului transilvănean¹⁰.

⁷ Iacob Mârza, *Tradition und Erneuerung im Siebenbürgischen Schulwesen im Zeitalter der Aufklärung: die Schulen aus Blasendorf*, în *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, VIII, 8, 2006, p. 428-429; idem, *L'idée de l'éducation chez les représentants de l'École transylvainne*, în *Revue des études sud-est européennes*, XXVII, 4, 1989, p. 319-327; idem, *Raport între școală și societate în Transilvania Luminilor: preoți și profesori la Blaj (până la 1830)*, în *Coordonatele preoției greco-catolice - Istorie și actualitate - Lucrările Sesiunii de comunicări științifice din 17-18 mai 2002*, Blaj, „Buna Vestire”, 2002, p. 217-224.

⁸ Vezi Pompiliu Teodor, Laura Stanciu, Iacob Mârza, *Semantică politică iluministă în Transilvania (sec. XVII-XIX): glosar de termeni*, Alba Iulia, „Aeternitas”, 2002, XIV, 763 p.; CD-ROM Iacob Mârza, Laura Stanciu, *Sens și reprezentare în dinamica gândirii politice din Transilvania (sec. XVII-XIX). Dicționar terminologic explicativ. Bază de date*, Cluj-Napoca, „Argonaut”, 2005.

⁹ Iacob Mârza, *Actele fundamentale ale școlilor de la Blaj. Oportunitatea unei reeditări*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 320-334; idem, *Actele fundamentale ale școlilor Blajului: sugestii pentru o cercetare semantică*, în *Tentația istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*. Volum coordonat de: Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav, Cluj-Napoca, „PUC”, 2003, p. 619-625. Metodologic, vezi Laura Stanciu, *Orientări în discursul istoric. Aspecte semantice. O propunere pentru istoria Transilvaniei*, p. 102-113.

¹⁰ *Ibidem*.

Conceptul-cheie *Biserică*, pe care l-am identificat încă din primele rânduri în *Publicarea școalelor ce s-au dat în Blaj la a[nul] 1754 octombrie 11 zile*, trebuie să-l raportăm, de la început, la esența și profilul instituției care a întemeiat școlile din Blaj, Episcopia Română Unită¹¹, dar și la formația intelectuală a fondatorului, Episcopul Petru Pavel Aron¹². Subtextul instrucției la școlile Blajului îl putem surprinde, destul de explicit, din perspectiva unor valențe practice și spiritual-bisericești: „[...] cum cuprinzând din milostiva dăruire averile vlă[di]cești și mănăstirești, și așezându-ne într-ânsăle, îndată cât va fi cu putință mai curând să ne apucăm de deschiderea învățăturilor și chivernisirea într-ânsăle a celor lipsiți căria împărăteștii porunci cu smerenie supunându-ne și după putință ajutorindu-ne Domnul, am face destul cugetând și fiindcă începutul înțelepciunii este frica lui Dumnezeu, ca întru toate întâi să poată învăța cu fapta și cu cuvântul mai ales în sfânta biserică, numitul eclesiarh va avea grije cu toată rânduiala bisăricească cu evlavie să să isprăvească”¹³. Același cuvânt-cheie îl surprindem, și în al doilea act fundațional, *Rânduiala cinstiților ieromonahi și a școalelor ce s-au rânduit să fie în mănăstirea Sfintei Troiță în Blaj*. Este un exemplu și mai explicit, în contextul inspiratei paralele, încărcate de semnificații culturale, politice și, nu în ultimul, teologice, pe tema binomului *neam-biserică*, într-un moment în care Petru Pavel Aron urma să deschidă „fântănilor darurilor”: „[...] prin milostivirea iarăși a Preînălțatei stăpânitoare noastre acum odată, la mult dorita neamului și bisăricii adunare cătuși de căți ne-au împreunat, să cuvine, cum și noi așijderea vrând cu fapta a răspunde chemării noastre și sfârșitului, cujetului iarăși, poftii și poruncii Premilostivilor și Preînălțaților ctitori și așijderea și așteptării neamului și lipsă bisăricii, să ne îndemnăm spre cuprinderea celor, prin carele să plinească acele datorii a noastre, spre a căroră mai degrabnică pornire și plinire am socotit de lipsi acum întâi până la altă a noastră orânduială, cum aceștii însămnațe turme să să deschiză fântănilor darurilor adecă: [...]”¹⁴.

În cadrul aceluiași act fundațional, cuvântul-cheie *Biserică* indică, desigur, și locația¹⁵, în care urma să se desfășoare o parte din instrucția școlărilor, inclusiv inițierea lor în practica slujirii în fața altarului, fiind

¹¹ Vezi, pe larg, Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*. Ediție îngrijită de Pr. Ioan Tîmbuș, Târgu Lăpuș, „Galaxia Gutenberg”, 2006, p. 347-416.

¹² Cf. Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, Blaj, „Astra”, 2007.

¹³ Iacob Mârza, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 321.

¹⁴ *Ibidem*, p. 322.

¹⁵ Pentru „bisericuță de la Curte”, la origine calvină, preluată și adaptată cultului greco-catolic de Episcopul Inochentie Micu-Klein în 1737, lăcaș unde puteau participa la serviciul divin și elevii, vezi: Al. Lupeanu, *Călăușa Blajului*, Blaj, Tip. Semin., 1922, p. 44-45; idem, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, Tip. Semin., 1937, p. 81-89; Cornel Tatai-Baltă, *Din arta și cultura Blajului*, Alba Iulia, „Altip”, 2000, p. 15-27.

nominalizați doi dintre cunoscuții lor dascăli, Gherontie Cotore (1720-?)¹⁶, autorul unor texte reprezentative pentru preiluminismul românesc din Transilvania și Ioan Săcădate (?-1776),¹⁷ odinioară translator la Guberniu, cu preocupări de diplomatică: „Lângă carele toate părintele Gherontie și cu cinstitul protopopol Săcădate, care or învăța în cinul bisăricesc pe cei ce le vor trebui, or avea grijă, cum pe cei ce pentru multe trebi năzuiesc aici să-i facă a intra la ascultarea învățăturilor, așijderea rândul patrafirului să țină toți pe rând, începând de la vecernie de sâmbătă sara până la altă sâmbătă după Leturghie. Iară Sfânta Leturghie pe rând or sluji după istros și în bisăricuța, ca și aceea să nu rămâie fără slujbă și preoți fără jertfire. Dat Blaj, 1754, octovrie”¹⁸.

Același cuvânt face parte și din vocabularul folosit de fondator în *Rânduiala învățătorilor și traptășitelor până la altă rânduială a noastră*, așa cum reiese din fragmentul următor: „Ispravnicul trapezării a familii și altor lipsă din casă c[institut] ieromonah Gherontie, având paza arhivumului, carele cu ecleziarhul și cu c[institut] protopopol locului or învăța cinul bisăricii pe carii va fi lipsă”¹⁹. O prezență explicită a cuvântului-cheie *Biserică* o putem surprinde, chiar de la o primă lectură, în numerele 5 și 8 din *Instrucție pentru cuprinderea grămaticilor*: „A cincea, la bisăriceasca slujbă or merge când și pre carei-i va rândui dascălul, iar când or merge cu toții atunci cu litie și în bun rând doi câte doi de la mănăstire până la bisărică, iar în bisărică care or ceti psalmii și cele de lipsă să vor rândui întâi de dascăl peste saptămână și așa pe rând, ca să știe fieștecarele în bisărică ce și când să cetească și nu acolo să să învăluiască, iar ceilalți toți or sta cu mare ascultare, procitind în taină după cel ce cetește, iar la cântare toți dintr-o strană

¹⁶ Vezi Ioan Rațiu, *Dascălii noștri. – Scurte notițe din viața și activitatea lor literară. – (1754-1848)*, Blaj, Tip. Semin., 1908, p. VII-IX; Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului 1754-1948*. Cuvânt înainte de Ion Brad, București, „Demiurg”, 1994, p. 24. Cf., îndeosebi: Gherontie Cotore, *Despre articlușurile ceale de price Sâmbăta Mare – 1746*. Prefață Iacob Mârza. Glosar, notă asupra ediției: Mihai Alin Gherman. Transcrierea textului, note: Ioan Gabor. Ediție îngrijită, cuvânt introductiv, rezumat, bibliografie selectivă, indici: Laura Stanciu, Alba Iulia, 2000; Gheorghe Gherontie Cotore, *Istoria despre schismăția grecilor, Trnavia, 1746*. Ediție de Ioan Gabor și Alin-Mihai Gherman. Note și studiu filologic de Alin-Mihai Gherman. Studiu introductiv, bibliografie selectivă, indici Laura Stanciu. Studiu teologic (Rezumat) Ernst Christoph Suttner. Prefață Iacob Mârza, Cluj-Napoca, „Argonaut”, 2006.

¹⁷ Nicolae Seiceanu, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului.*, p. 25. Pentru preocupările Protopopului asupra străngerii documentelor, a propos de „Codex M[anuscriptorum] Szakadathianus” (1699), văzut de Gh. Șincai în biblioteca Episcopului Samuil Vulcan, în Oradea, cf. Ana Maria Roman-Negoi, *Recuperarea unui destin Gheorghe Șincai Hronica românilor*. Prefață Eva Mârza, Cluj-Napoca, „Argonaut”, 2009, p. 221, 524; Gheorghe Șincai, *Opere III. Hronica românilor Tom III*. Ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefață și Note de Manole Neagoe, București, Edit. pt. Lit., 1969, p. 264, 370.

¹⁸ Iacob Mârza, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 323.

¹⁹ *Ibidem*, p. 323.

cu strana sa or putea cânta numai cu înțelegere luând sama la cela ce începe sau poartă cântare. [...] A opta, duminicile și în zilele mari de praznic tablele nu-și vor da, iară învățături și întrebări creștinești să vor face dimineața până merge la bisărică și după prânz până a merge la vecernie²⁰. De fapt, suntem în fața unui adevărat regulament de ordine interioară, în care apare conceptul-cheie *Biserică*, având precizări clare nu numai pentru dascăli ori pentru prefectul gimnaziului ci și în ceea ce privește populația școlară din clasele de gramatică²¹.

Revenim asupra semnificației culturale, bisericești și politice a fondării școlilor de la Blaj, ca urmare firească a politicii reformiste susținută de Împăratul Carol al VI-lea. De fapt, se urmărea consolidarea Unirii religioase, ca o măsură suplimentară de întărire a controlului a Vienei asupra Principatului Transilvaniei. Așadar, școlile Blajului au fost, chiar în prima etapă a existenței lor, un instrument eficace, și din acest punct de vedere! O astfel de direcție politică va fi continuată de Maria Tereza și Iosif al II-lea, în congruență cu nevoile momentului, în anumite stadii manageriale și culturale, cu care se vor confrunta Biserica Română Unită și liderii ei. Complementar cu aceste observații este prezența plină de semnificații bisericești, culturale și politice a conceptului-cheie *Unire* în textele actelor fundamentale ale școlilor blăjene. La aceasta face referință și punctul 3 din programul de studiu al școlarilor, redactat la 11 octombrie 1754: „[...] A treia, să vor dovedi și să vor tâlcui cele mai de lipsă a credinței cu tâlcuirea și iarăși dovedirea din sfintele cărți adevărului sfintei uniri. A căror învățatură iarăși să va face dimineața îndată după Sfânta Leturghie și la un ceas după prânz²². Totodată, *Rânduiala cinstitilor ieromonahi și a școalelor ce s-au rânduit să fie în mănăstirea Sfintei Troiță în Blaj* conține o referință similară, care merită menționată acum: „Acestea mai sus însămnate începându-să, precum s-au zis, dimineața după Sfânta Leturghie îndată, să pot lungi în vreme odată după folosul și lipsa ascultătorilor și iarăși pot să fie cei ce vor asculta procetirea și tâlcuirea Poruncilor și a Sfintelor Taine cu cei ce or asculta învățatura credinții și cunoștința adevărului unirii într-o casă sau într-o școală, rânduindu-să și înțelegându-să învățaturii așa, cum când unul va ieși altul să între, sau măcar și osăbită casă sau școală fieșetecarele cu a sa²³.

Conceptul-cheie *Unire* este inclus și în *Rânduiala învățătorilor și traptazițelor până la altă rânduială a noastră*, cu referire directă la atribuțiile

²⁰ *Ibidem*, p. 325.

²¹ Idem, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, p. 51; Idem, *École et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)*, p. 51.

²² Idem, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 321.

²³ *Ibidem*, p.322-323.

profesorului Atanasie Rednic (?-1772)²⁴, care a predat istoria, fiind chiar autorul lucrării *Starea bisericii Românilor în Ardeal*. Ulterior, este Episcop la Blaj (1764-1772): „[...] Tălcuitori celor de lipsă a credinței și a sfintei uniri c[institul] ieromonah Athanasie, având și grija istorii”²⁵.

Identificarea și interpretarea celor două *concepte-cheie Biserică și Unire*, așa cum ne-a oferit conținutul 5 acte fundamentale, ne permit, dintr-un modern unghi al investigației științifice²⁶, o mai corectă înțelegere a momentului cultural, bisericesc și politic, în care au fost întemeiate școlile. Instituții de educație națională, școlile de la Blaj trebuiau să asigure, pe de o parte, formarea unei păături de intelectuali români (preoți, profesori ș. a.), de care avea nevoie Biserica Română Unită, în vederea continuării programului de revendicări național-politice, inițiat de Episcopul Inochentie Micu-Klein pe seama românilor ardeleni, și, pe de altă parte, urmau să contribuie, prin disciplinele predate, la întărirea Unirii religioase pe cuprinsul Principatului Transilvaniei, ca o măsură suplimentară de consolidare a stăpânirii habsburgice în această parte a Imperiului. De fapt, suntem în fața unui aspect al instrumentalizării școlii în veacul Luminilor.

În acest context al cercetării, concluziile comunicării dau câștig de cauză mai vechilor ori mai noilor considerații asupra dezvoltării culturale a Blajului în epoca Episcopului Petru Pavel Aron²⁷, în contextul căreia școlile au îndeplinit o importanță cardinală.

²⁴ Cf. I. Rațiu, *Dascălii noștri*, p. IX-X; Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului*, p. 23. Vezi, mai pe larg: Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, p. 417-460.

²⁵ Iacob Mârza, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 323.

²⁶ idem, *Actele fundamentale ale școlilor Blajului: sugestii pentru o cercetare semantică*, în *Tentația istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, p. 619-625.

²⁷ Vezi, de pildă, opiniile lui Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, p. 173-197 (*Deschiderea școalelor din Blaj: școala de obște, gimnazium și cele două seminarii. Primii dascăli ai acestor instituturi*); Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, p. 207-230 sqv.; Iacob Mârza, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, p. 47-57, 58-78 (IV. *Întemeierea școlilor – V. Evoluția școlilor până la 1848*); idem, *Écoles et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)*, pp. 44-82 (IV. *La fondation des écoles – V. Évolution des écoles jusqu'à 1848*); I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*. Traducere din limba maghiară de Maria Someșan, București, „Pythagora”, 2001, pp. 230-245 (*Dezvoltarea centrului cultural de la Blaj*); Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, p. 51-70 (*Cultură și școală*).